

Іван Монолатій

Галицькі євреї в австрійський період (1772-1918 рр.)

Етнічні спільноти в Галичині розвивалися за тими ж законами, що й історія інших, споріднених регіонів Середньої та Центральної Європи, хоча й зі своїми певними особливостями. Зокрема – культурними й релігійними, які стосувалися галицького єврейства, яке перебувало під потужним культурним впливом не свого оточення, а культурних центрів Заходу, передусім Німеччини.

Єврейська спільнота відіграла помітну роль в етнокультурному й етнорелігійному розвитку Галичини, адже тут євреї зумовлювали не тільки значну частку в етнічному складі населення, але й фактичне домінування в економічній і соціально-політичній сферах.

У 1772 р. внаслідок першого поділу Польщі Галичина була приєднана до Австрії, яка в 1774 р. окупувала й Буковину. Під владою Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії західноукраїнські землі залишалися до її розпаду в листопаді 1918 р. та утворення Західно-Української Народної Республіки. Серед новонабутих Австрійської монархії Галичина посідала центральне місце й була її найбільшою провінцією. У складі Австро-Угорщини західноукраїнські землі залишалися штучно розмежованими, належали до різних за розміром та поліетнічних за характером адміністративно-територіальних одиниць. Галичина була об'єднана з частиною польських земель в один коронний край – «Королівство Галіції та Лодомерії (Володимирії) з великим князівством Краківським і князівствами Освенцимським та Заторським» з центром у Львові. Увесь край одержав скорочену назву – Галичина і лише умовно поділявся на Східну (українську) та Західну (польську) Галичину. Українські землі Буковини разом з частиною румунських входили до складу єдиного Герцогства Буковина, були його північною частиною. Закарпаття входило безпосередньо до складу Угорщини під владою Габсбургів.

Другою після поляків за чисельністю національною меншиною на західноукраїнських землях у складі Габсбурзької монархії були євреї. На території краю єврейське населення з'явилося ще в середині XIII ст., а в період Речі Посполитої встигло практично монополізувати її торгівлю, зосередити в своїх руках великі капітали. Станом на 1772 р. євреї становили 7% населення Східної Галичини.

Захоплена Австрією 1772 р. територія становила 82 тис. км² з населенням приблизно 2,6 млн. осіб. З них українці становили понад 60%, поляки – 28%. У 1773 р. в Галичині було 187 міст і 93 містечка, разом 280 міських поселень. За іншими даними в цьому ж році нараховувалося 165 міст і 83 містечка в цілій Галичині, з них у східних округах – Белзькому, Руському та Подільському – відповідно 128 і 61, заселених в основному українцями, меншою мірою – поляками та євреями.

Єврейське населення, за даними австрійського етнографа А. Бравера, нараховувало 171 851 особу. Дослідник М. Герасименко вважав, що в Галичині в зазначений рік проживало 151 300 тис. євреїв, 41 400 тис. сімей, об'єднаних у 257 кагалах. За даними австрійської конскрипції*, в 1773 р. всього було 57 200 євреїв-чоловіків, які за групами професійної зайнятості розподілялися таким чином: ремісники (16 000 осіб), зайняті у сільському господарстві та на послугах (3000), купці і крамарі (6200), корчмарі (6900), орендатори (4300), служителі культу, вчителі (4200), лікарі і фельдшери (400), музиканти (100), жебраки й особи без певного роду занять (17 000).

Соціальна структура єврейства була досить-таки диференційована, однак для багатьох етнічних груп населення краю вона являла собою єдиний стан. Однак, як свідчать джерела, економічні, соціальні, культурні та громадянські права євреїв були вкрай обмежені. Стосовно політичних прав, то воно взагалі їх не мало, хоча й виступало як частина міщанського стану, відособленого релігією та суспільним становищем. Значно пізніше відомий український мислитель й письменник, науковець та громадський діяч І. Франко зазначав, що «із культурно-історичного й народно-психологічного боку галицьке єврейство це такий дивний витвір, що його цілком не може зрозуміти ні людина, яка стоїть ізбоку, ні та, що знаходиться серед нього, бо кожному з них доводиться бачити іншу

фізіономію й рівночасно рахуватися з іншими вартостями».

Входження єврейської спільноти Галичини до складу Австрійської монархії позначилося на всіх формах її економічного та суспільного життя. Принципово відмінна від попередньої адміністрація розпочала роботу з введення єврейства в централізований державний механізм. Уже в 1773 р. уся провінція була поділена на шість округів. У кожному з них євреї підпорядковувалися створеній австрійською владою так званій «Єврейській ординації», яка складалася з представників усіх кагалів і старшини. На чолі всього галицького єврейства стояла «Єврейська дирекція» з шести старшин, однак головним у ній був надрабин. Першим таким надрабином, якого призначав імператорський двір, був відомий знавець Святого Письма і Талмуда рабин Ляйб Бернштайн з Бродів.

Одним з найперших заходів австрійської адміністрації щодо євреїв було значне збільшення податків. Від травня 1774 р. кожна єврейська сім'я, яка проживала в Галичині, зобов'язувалася сплачувати щороку чотири польських злотих як «толерантний податок» замість попередніх двох. Одночасно згадана «Єврейська дирекція» обклала усіх галицьких євреїв податком за промислову або торговельну діяльність і майно – по 4 польських злотих з сім'ї.

Система, створена імператрицею Марією Терезією, була виразно імперською й навіть «австрійською» – вона не мала чітко визначеного національного характеру. Однак чиновникам імперської канцелярії у Відні і більшості керівників повітів (які були німцями) чисельність єврейського населення у Галичині показалася занадто великою.

Для зменшення його природного приросту, дотримуючись практики Чехії і Моравії, Марія Терезія запровадила обмеження при вступі у шлюб. Відтепер засновувати сім'ї дозволялося лише з відома чиновників намісництва. Відповідні цісарські патенти були опубліковані 8 березня і 28 червня 1773 р. Такий стан справ улаштував як метрополію, так і місцеві органи влади. Хоча, як свідчать джерела, багато молодих пар нехтували офіційні заклади і одружувалися без реєстрації шлюбу. Поряд з цим усіляко обмежували економічну діяльність євреїв: зосібна львівським і перемиським лікарям-хірургам

було заборонено лікувати пацієнтів-християн, займатися цирульніцтвом, гінекологією.

Освічений абсолютизм імператора Йосифа II ще більше увиразнив становище єврейства. Поза сумнівом, низка його реформ мала важливе значення для соціально-економічного та культурного розвитку євреїв Галичини. 19 жовтня 1781 р. було опубліковано цісарський патент, згідно з яким євреї отримували право займатися усіма «ремеслами і мистецтвами», орендувати землі для ведення господарства.

Наступний указ скасовував закони, які вимагали від євреїв носити чорні лапсердаки і чорні капелюхи. Поступово австрійський імператор отримав найлояльніших підданих, адже «євреїв не хвилював конфлікт між династією і національними вимогами, вони стали стовідсотковими австрійцями».

Зважаючи на те, що Габсбурзька монархія зберігала силу двох основних класів – великої консервативної аристократії та радикальних селян-землевласників, Йосиф II намагався привернути євреїв до виробничого землеробства. Згідно з указом від 9 лютого 1784 р. всі орендатори винокурень, броварень, питних закладів мусили до 1787 р. ліквідувати свою справу і виїхати з місць постійного проживання. Майже третина галицького єврейства залишилася без засобів до існування.

Ставлення Габсбургів до своїх східних провінцій як до слабозаселених і промислово відсталих територій дозволяло урядом вирішувати демографічні проблеми Центрально-Східної Європи. Певні зміни в етнічній структурі населення Галичини спричинила австро-німецька колонізація. Виконання ж цісарських патентів про виділення селянських земель для єврейських родин на місцях усіляко саботувалося. Галицьке намісництво планувало перевести на землю 1410 сімей. Кожній сім'ї для облаштування землеробського господарства покладалося по 250 злотих. Однак фактично грошей для єврейських колоністів не виділяли. Станом на 1822 р. у сільському господарстві краю були задіяні лишень 836 сімей, зосереджених головним чином у Східній Галичині. Так, у районі Золочева було 228 єврейських селянських господарства, Львівському – 136, Станіславському – 109.

Імперська бюрократія своє культурне і централізоване завдання вбачала в поширенні Просвітництва. Це означало не лише поширення німецької мови, але й взяття Німеччини за культурний зразок. Намагаючись перетворити євреїв на «корисних громадян монархії» шляхом ліквідації їхньої відособленості, прилучення до німецької культури й асиміляції, Йосиф II 7 серпня 1785 р. видав указ про ліквідацію автономії кагалів і «Єврейської дирекції». Для того ж було покликано наказ від 18 лютого 1788 р. про призов єврейських юнаків на військову службу. Перший такий призов – 1060 єврейських рекрутів відбувся під час австро-турецької війни 1790 р.

1789 р. став рубежем у змінах життя євреїв Галичини. 7 травня був оприлюднений «Патент толерантности» імператора Йосифа II. Були вжиті кардинальні заходи для скасування відрубного становища євреїв: скасована влада кагалу, втрачала силу юрисдикція рабинів, практично руйнувалася складна структура минулого самоуправління, успадкована від Речі Посполитої.

Патент складався із 7-ми розділів, 64-х параграфів.

У першому розділі (1–10-й параграфи) йшлося про релігію, розглядалися питання призначення рабинів, їхніх помічників, побудови синагог. Громадські синагоги урівнювалися в правах з костьолами. Рабинів позбавляли судової влади й права релігійного відлучення від громади.

В розділі другому (11–14-й параграфи) йшлося про освіту. Для євреїв створювали спеціальні школи – нижчі, нормальні, вищі. Навчання у нижчій школі було обов'язковим для кожного хлопчика. У Львові була заснована спеціальна вчительська семінарія для єврейської молоді.

Розділ третій (15–22-й параграфи) регулював організацію громади. Затверджували 141 єврейську громаду в Галичині й дві на Буковині. Управи общин були виборними, кількість членів була різною – від 3-х осіб у малих містечках до 7-ми у великих містах (Львів, Броди).

В четвертому розділі (23–30-й параграфи) були постанови й правила стосовно способу життя: шлюбів,

переїздів з місця на місце, вводилося обов'язкове для кожного єврея прізвище.

П'ятий розділ (31–40-й параграфи) стосувався видів зайнятості. Євреї могли вільно торгувати, займатися ремеслами, але заборонялося орендувати селянську землю, млини, тримати корчми, збирати ринкові податки, десятини.

Розділ шостий (41–47-й параграфи) вводив євреїв під юрисдикцію державних і судових установ.

Розділ сьомий (48–64-й параграфи) визначав громадські обов'язки євреїв у державі: військова служба в обозі, сплата податків, зокрема за кошерні продукти й свічки.

Патент толерантності став основою статусу євреїв у Австрійській монархії. Всі закони, розпорядження про євреїв, котрі видавали в подальші роки в імперії і навіть у Другій Речі Посполитій (20–30-х рр. ХХ ст.), співвідносилися з параграфами Патенту, змінюючи ситуацію то до кращого, то до гіршого.

За правління Йосифа II були ліквідовані обмеження в релігійних правах юдеїв: толерантний патент або «едикт терпимости» 1789 р. певною мірою сприяв зрівнянню суспільних прав євреїв у Австрійській монархії. Документ прирівнював права всіх конфесій, визначав політичні й релігійні взаємини між євреями і неєвреями, юридичні права та обов'язки євреїв стосовно монархії. Поряд з позитивними сторонами патент містив деякі суперечності, в одних параграфах розширюючи права єврейства, а в інших – обмежуючи. Наприклад, у Львові євреї могли проживати лишень у районі колишнього гето і на деяких навколишніх вулицях. Поза гето оселялися тільки євреї-багатії або особи з вищою освітою. Без особливого дозволу проживання «євреям-чужинцям» у Львові заборонялося.

Після смерті Йосифа II у 1790 р. його далекоглядні плани спіткала невдача. Спадкоємці «династії реформаторів» – Леопольд II і Франц I та їхні чиновники обмежували права євреїв на свободу віровизнання, перестали виділяти земельні ділянки, чинили їм перешкоди в занятті сільським господарством, заборонили торгувати аптекарськими товарами, служити в міських адміністраціях, шкільних відомствах, судових органах, працювати в цехах і

гільдіях. Були заборонені видання та імпорту кабалістичної і хасидської літератури, а згодом навіть володіння окремими книжками оголошувалося незаконним. Після 1812 р. дискримінація євреїв посилюється: перед укладанням шлюбу наречений і наречена повинні були скласти іспит німецькою мовою за твором Герца Гомберга «Бней Ціон» щодо освіченого юдаїзму. В 1814 р. видається указ про недійсність документів або угод єврейськими мовами.

Що ж стосується суспільного становища євреїв, то в 20-х рр. XIX ст. воно мало чим відрізнялося від їхнього соціального і правового устрою 2-ї половини XVIII ст. Збільшувалася кількість євреїв – мешканців містечок і сільських місцевостей. В 1821 р. в цілій Галичині проживало 218 000, а в 1830 р. – 250 000 євреїв (у 1825 р. євреїв нараховувалося 270 000, а у 1846 р. – 335 071 особа). Їхня питома вага у Західній Галичині (в якій деякі міста ще користувалися привілеєм «De non tolerandis Judaeorum»), який забороняв перебування євреїв) становила 7,5%, а в Східній – 12,3% від усього населення. Три чверті всього єврейства було зосереджено у великих і малих містах. У Львові, Самборі, Перемишлі, Тарнові та інших містах вони були змушені тулитися в гето.

Про таких євреїв Н. Гольдманн у своїй «Психології східного єврея» зазначав, що «джерелом до пізнання властивої підстави психіки єврея з гето є твердження, що тому євреєві є спільною свідомість належності до землі, на якій він замешкав. Кожна людина потребує до життя тієї свідомості, того почуття, у якому вкорінена; оточення, краю, землі, на якій живе та працює ... Того почуття, однак, східний єврей посідати навіть не може. Він є відокремленим від середовища, де йому випало жити, внутрішньо і психічно відокремлений. Раса, схильність, релігія і форми життя відрізняють його від народу, серед якого живе. Він має уважати і почуватися як особа, для якої лишень випадок примусив жити у тому, а не іншому середовищі. Глибока постать Агасфера – то власне символізує трагедію єврея».

Поза стінами єврейського житлового району могли перебувати лише багаті й освічені євреї. Обмежені у сфері діяльності, вони були змушені займатися тільки торгівлею, ремеслом, грошово-кредитними операціями. До 1832 р. євреям було заборонено займатися фармакологією, гірничою справою, утримувати аптеки, перукарні. Основна ж маса галицьких євреїв, яка проживала в сільській місцевості в маєтках польських

землевласників, займалася сільським господарством, орендою підприємств з переробки сільськогосподарських продуктів, шинкарством.

1848 рік позначив перехід єврейства від неусвідомленого суспільного буття до свідомого його пошуку. Переломною і визначальною подією у цьому процесі була революція 1848–1849 рр. «Весна народів» прийшла в Галичину під знаком боротьби за «польську справу», яка в очах населення ототожнювалася з революційним рухом узагалі. Поряд з іншими народами краю участь у революції взяли євреї як у Львові, так і в інших містах Галичини. Джерела свідчать, що поряд з організаторами мітингів і демонстрацій ішли євреї-демократи Освальд Менкес, Озіаш Ляйб Горовіц, Маєр Мізес, рабин Авраам Кон та ін. Вони поклали на революцію великі надії, сподіваючись отримати від її перемоги повне рівноправ'я, громадські і політичні права.

У петиції народів Галичини до австрійського монарха 19 березня єврейські діячі М.Р. Мізес, О.Л. Горовіц, А. Кон вимагали свободи віросповідання, знесення усіх видів панщини та феодалних повинностей. Вартий уваги той факт, що євреї краю підтримали створення Національної гвардії в багатьох містах Галичини (Львові, Бродах, Станіславі, Коломиї, Жовкві та ін.), яка мала стати гарантом конституційних реформ. Зокрема ліберальна єврейська молодь брала активну участь у реалізації важливих рішень монарха: про скасування панщини та інших повинностей, свободу віросповідання.

Для отримання підтримки єврейства 31 липня 1848 р. Головна Руська Рада видала «Меморіал рутенської нації в Галичині для з'ясування її становища», в якому вона урочисто виступила проти політичної емансипації євреїв Галичини. Зазначалося, що «Галичина дала притулок різним народам; українці, поляки (мазури), волохи, німці, вірмени, євреї і караїми заселяють спільно цю землю». У відомому творі греко-католицького священика Василя Подолинського «Слово перестороги» підкреслювалося: «...дехто захоче, збиваючи мене, вказати на євреїв ... які тут мешкають, і вимагати від мене прав окремих національностей і для них. На це я відповім так: якщо б ми були в їх хаті, ми б пристосувалися до них, але тому що вони є у нас, хай вони пристосовуються до нас. Адже цим я не забороняю їм бути і залишатися тими, якими самі захочуть. Ми, за логікою, господарі своєї

хати, а вони її друзі. Їм тому належить від нас повна і найделікатніша ввічливість, а нам від них – приязнь. Вимагати більшого ні їм, ні нам не годиться». Однак українська громадськість виявилася невідповідною до такого перебігу подій, не маючи ні досвіду політичної боротьби, ні конкретної програми дій, ні навіть чіткого розуміння своїх національних інтересів.

Значного успіху було досягнуто на виборах до місцевих органів влади. Євреї отримали певну перемогу на виборах у Тернополі, Бродях, Станіславі, Коломиї, Перемишлі, Дрогобичі, де отримали більшість депутатських місць у магістратах. Це дало відчутні можливості впливати на національну й економічну політику віденського уряду на місцях. У результаті виборів до Установчих Зборів Австрії 1848 р. євреї провели до парламенту 5 депутатів – А. Фішгофа і І. Гольдмарка з Відня, І.Н. Майгаймера з Бродів, А. Гальперна зі Станіслава та рабина Б. Майзельса з Кракова. Саме з їхньої ініціативи було поставлене запитання про становище єврейства і необхідність скасування податків на кошерне м'ясо та свічки.

До осені 1848 р. суспільно-політичні сили в Галичині розрізнилися, адже протягом цілого революційного року Габсбурзька династія так і не сприйняла серйозно ідею співпраці з підкореними нею народами і підтримувала їх лише як засіб у грі проти мадярів і німців. Розвиток міжнаціональної боротьби в Галичині під час «Весни народів» призвів до поляризації сил, і в кінцевому підсумку в єврейському і польському таборах узяли гору консервативні, непримиренні сили, а переможцем з польсько-єврейського протистояння вийшов австрійський уряд.

Уже влітку 1851 р. реакціонери звернулися до імператорських адептів неоабсолютизму – Шварценберга і Баха з вимогою відновити всі скасовані обмеження щодо євреїв.

Необмежений наступ реакції настав, коли євреям заборонили проживати у Відні та інших великих містах, вступати до університетів і високих шкіл, запровадили «єврейські» податки тощо. Релігійна свобода, проголошена конституцією 4 березня 1849 р., була скасована. Розпорядженням Франца Йосифа від 3 жовтня 1853 р. євреям знову заборонялося набувати нерухоме майно у селах, утримувати крамниці поза межами гето. Євреї втратили право вибирати і бути

обраними до місцевих органів влади, остаточно потрапивши в залежність від магістратів. Міські влади Львова і Кракова відмовили євреям у визнанні за ними громадянських прав містян. А. Айзенбах писав, що 29 березня 1858 р. намісник краю граф А. Голуховський заявив: «Євреям Львова слід лишатися лишень у стінах гето». Самовпевнений абсолютизм 1849–1859 рр. став передумовою полеміки між демократами, представниками ліберальної буржуазії з одного боку і консервативними з іншого, про доцільність надання євреям політичних і громадянських прав.

Середина XIX століття додала нову проблему до історії Габсбурзької монархії: підлеглі їй народи почали усвідомлювати власні національні прагнення. У травні 1873 р. активісти з «Шомер Ізраель» заснували «Центральний виборчий комітет галицьких євреїв». Його програма дій зводилася до зміцнення централізованої влади на підставі австрійської конституції 1867 р. Виступаючи єдиним блоком з представниками української громадськості на виборах до райхсрату і місцевих органів влади, євреї провели у парламент 5 депутатів (на 78 місць для Галичини). В крайовому сеймі у Львові євреї мали таке ж число депутатів. До магістратів було обрано: у Кракові – 11, Дрогобичі – 7, Львові – 5, Самборі – 7, Бродах – 12 депутатів.

Водночас, будучи рівноправними австрійськими громадянами, євреї були позбавлені прав національної спільноти. Сильніша в політико-економічному відношенні польська верхівка використовувала союз з євреями як один з інструментів національного гноблення українського населення. Видатний єврейський діяч В. Жаботинський у 1906 р. з цього приводу писав: «В усій польській гегемонії в Галичині визначну роль досі відігравала єврейська допомога. Фальшування перепису «зараховувало» до польської народності все єврейство краю ... і втрата цього «доросту» означатиме кінець легенди про польську більшість і початок кінця реакційно-шляхетського панування. Найкраще це відчувають самі поляки, – звідси і та лють, з якою вони переслідують єврейський «сепаратизм».

Більшість галицьких євреїв не асимілювалася з довколишнім неєврейським середовищем. Це правило не поширювалося однак на єврейську верхівку, яка значною мірою сприймала німецьку, а згодом – і польську мови. Пік польської асиміляції загострився у

1880-х рр. Згідно з переписом 1900 р., кожен зі ста євреїв своєю розмовною мовою називав німецьку (17,6%), польську (76,6%), українську (русинську) (5,0%), інші (1,3%).

Це зокрема свідчить, що освічені євреї, а особливо ті, які відігравали панівну роль у політиці, схилилися в бік польської, а не української культури, польських політичних пріоритетів. Адже переписи населення давали загалом правдиву картину національних співвідношень у селі, де дані свідчили про національну належність селянства. Національні ж статистики мали значно менше значення в містах, де вони просто репрезентували панівні культури – у випадку Галичини – німецьку і польську.

Кількісні показники чисельности єврейського населення в Галичині дозволяють з'ясувати названу проблему етнодемографічного розвитку.

Внаслідок тривалих внутрішніх міграцій, переміщення людських та матеріальних ресурсів у 1869 р. в Західній Галичині мешкало 147 356 євреїв, у Східній – 428 077 осіб; пізніше – у 1900 р. – відповідно 192 371 і 618 751. Загальний відсоток сільських та міських євреїв становив у Східній Галичині в 1900 р. відповідно 12,9 і 38,7%, натомість у Західній Галичині він був значно меншим – 6,9% та 29,8%. Найбільше серед східногалицьких міст на поч. ХХ ст. євреїв проживало у Бродах – 11 854 особи (721% від усього населення). Австрійський перепис населення 31 грудня 1890 р. засвідчив 772 231 особи у юдейського віросповідання в Галичині, а наступний – від 31 грудня 1900 р. – 811 371. На поч. ХХ ст. в чотирьох комітатах Закарпаття (Березький, Марамороський, Ужанський, Угочанський) нараховувався 128 791 єврей, тобто 15% від загальної кількості населення. Етнічна структура краю свідчила, що, як правило, багато євреїв зараховували до угорців.

Територіальне розміщення єврейського населення було рівномірнішим, ніж польського. В останній чверті ХІХ ст. тут проживали дві третини всього австрійського єврейства (понад як 800 000 осіб), однак у жодному з повітів краю у 1900 р. євреї не становили менше 5% населення. У 13-ти повітах їхня частка коливалася від 5% до 10%, у 31 повіті – 10–15% і в чотирьох – 15–20%, у Львові – понад 25%. Єврейство становило 23% мешканців поміщицьких маєтків, у тій чи іншій кількості вони були практично в кожному селі. Але

особливо високою їхня частка була в містах – 36–39% населення. 71% усіх євреїв Східної Галичини був міськими жителями.

Суспільне становище євреїв було специфічним і суперечливим. За своєю соціальною структурою вона була близькою до панівних національностей: понад 28% галицьких євреїв були задіяні поза сільським господарством і, зокрема, 26,4% – у промисловості, 29,4% – у торгівлі, 7,9% – жили з рент, допомог, працювали в домашній службі або ніде не працювали.

У відповідних професійних групах частка євреїв була непропорційно високою. Так, як свідчать тогочасні статистичні звіти, серед усіх зайнятих у промисловості Східної Галичини в 1900 р. євреї становили майже 40%, у торгівлі – 74%, на громадській службі – понад 27%. Багато євреїв працювало на виробництві харчових продуктів, одягу, обробці деревини, металів. Серед усієї галицької інтелігенції євреї становили майже половину – 49,3%. Серед торговців і власників транспортних засобів на Закарпатті переважали єврейські купці – 48% від усього самодіяльного населення (з 4500 торговців-господарів і приблизно 2000 робітників і службовців). У найбільших містах краю (Мукачеве, Ужгород, Мараморш-Сигет, Берегове, Хуст та ін.) нараховувалося до 400-500 єврейських торговців, більшість з яких відносилася до дрібних торговців-лавочників, ринкових скупників і розносних торговців.

За показниками розподілу цих професійних груп між національностями євреї помітно переважали навіть поляків, не кажучи вже про українців. Освічені євреї, а особливо ті, які відігравали панівну роль у політиці, схилилися в бік польської, а не української культури, польських (у Галичині), німецьких (у Північній Буковині) й угорських (на Закарпатті) політичних пріоритетів.

Становище єврейської меншини в економіці визначалося не тільки тим, що вони становили значну частку буржуазії, власників промислових підприємств, банкірів, але й земельною власністю, яка постійно зростала.

Євреї, зайняті в сільському господарстві, у відношенні до неєврейського населення аграрної Галичини становили лише 1,9% у Східній, та 0,8% – у Західній Галичині. Однак вони становили не більше 5% усіх

поміщиків краю. У 1890 р. євреям належало понад 13% поміщицьких земель Галичини, а в окремих повітах (Стрийському, Долинському) – понад половину. Крім того, вони становили майже половину всіх орендарів поміщицьких маєтків. З 2 916 630 га поміщицьких земель в 1889 р. євреї володіли 11,02% всіх площ, а в 1902 р. – 10,34%. Середня величина єврейського земельного наділу, за даними «Єврейської енциклопедії», становила 377 га, неєврейського – 416 га.

Соціальне розшарування єврейства постійно погіршувалося, а тому сприяло еміграції євреїв спочатку в інші регіони імперії, а потім і в інші країни. Впродовж 1880–1900 рр. з Галичини емігрувало понад 14 000 євреїв, а за 1880–1910 рр. виїхало 237 000 євреїв, або 85% усіх емігрантів-євреїв монархії і 30,1% усіх емігрантів з Галичини.

Тогочасна періодика зазначала, що «майже вся торгівля в Галичині і весь краєвий промисл держаться в руках євреїв». На 1900 р. кількість австрійських євреїв, зайнятих у сільському господарстві та промисловості, становило 139 810 осіб (11,4 %) відносно 54,4 % християн. Якщо в 1902 р. у Галичині земельна власність становила 2 916 630 га (37,2% від загальнодержавної), то в користуванні євреїв перебувало 301 619 га (10,34%).

Як у абсолютному, так і у відсотковому відношенні на поч. ХХ ст. євреї переважали в промисловості над українським населенням. У 1901 р. із 641 729 галичан, зайнятих у промисловому виробництві, 232 917 осіб становили євреї і 69 893 – українці. Якщо у відсотковому відношенні до загальної кількості населення Галичини євреїв було 11,1%, то у промисловості їхня частка становила 36,3%, в той час як українці становили 42,1% всього населення і займали у промисловому секторі 10,9%. У 1900 р. у торгово-посередницькій діяльності брало участь 34,5% єврейського населення регіону. В основному мова йшла про дуже дрібну торгівлю, адже заробіток більшості торговців становив 3–5 гульденів на день і забезпечував їхній прожиток дуже мінімально.

Загалом вплив релігійних цінностей на економічну поведінку галицького єврейства полягав у формуванні уявлень про трудову діяльність у цілому та цінність конкретних професій зокрема; складалися уявлення про

власність, багатство, бідність; стримувався або стимулювався розвиток індивідуалізму, практицизму і релігійного мислення. Релігійний вплив на економічну поведінку євреїв Галичини часто обумовлювався не тільки вимогами догматів, але й самі вони формувалися під впливом об'єктивних факторів довколишнього середовища – географічних, політичних, економічних.

Значно пізніше, на 1910 р., у Галичині на 810 000 євреїв у торгівлі було задіяно 63 500 осіб (без родин). Єврейська промислово-торгівельна людність виносила 83% усього промислового сектора. В австрійській промисловості (без угорської) було задіяно 7 562 508 євреїв, а в торгівлі – 2 919 128 осіб (38,6%).

Аналогічним було становище євреїв на Закарпатті (75 000 осіб, 1900 р.) і Північній Буковині (68100 осіб), де вони становили однакову частку – 14% усього населення цих регіонів. На Північній Буковині основна маса єврейського населення з'явилася вже після окупації краю Австрією. За півстоліття – з 1857 по 1910 рр. число євреїв тут зросло втричі. Найбільше їх мешкало в Чернівцях (34% населення міста), а за кількістю членів виборної міської управи у 1900 р. вони були другими після німців – 18 з 50-ти, у той час, як українців було лише 2 (у наймобільніші форми економічного життя євреїв залишалися традиційними і поодинокими «моделями виживання» євреїв в умовах соціально-правового відокремлення. Значного економічного звучання в досліджуваний період набували єврейські видавці й окремі видавництва. Останні, покликані до підготовки та видання і просвіти різних прошарків галицького суспільства. Хоча книжковий ринок тогочасної Галичини і був перевершений ринками інших товарів, його стратегічна роль у поширенні ідей політичного, ідеологічного, національного і культурного характеру залишалась надзвичайно важливою для розвитку етнонаціональних відносин. Саме тому книжка ставала виразним самодостатнім об'єктом, який ідентично репродукували у великих масштабах.

Надзвичайно важливо, що відповідні шрифти для видання книжкових і періодичних видань українською мовою мали єврейські провінційні друкарні: А. Міллера-Сина у Стрию (1887–1893), Ф. Веста в Бродах (1894), В. Цеперканделя в Золочеві (1913), І. Айхельбергера у Львові (1910–1923), В. Бравнера у Коломиї (1905–1923). Такі видання були дуже своєрідним доповненням до загальних обсягів

виробництва і не становили основної сфери поліграфічної діяльності.

Виняток із загального контексту становило видавниче підприємство єврейського філантропа Якова Оренштайна, відкрите у 1903 р. спочатку без власної поліграфічної бази. Визначальним у діяльності Оренштайна як видавця української книжки було те, що, будучи освіченою людиною, добре обізнаною із світовою та українською літературою, а також з галицьким літературним і культурним середовищем, він на початку цієї діяльності орієнтувався на співпрацю з цим середовищем. До 1915 р. видавництво Я. Оренштайна вдало монополізувало книжковий ринок Галичини, надрукувавши 120 томів творів української і зарубіжної літератури.

Загальна схема національного розвитку євреїв Галичини, зрозуміло, складалася з розмаїття конкретних випадків. За всі 147 років правління Габсбургів євреї боролися за свої права: спочатку – за громадянське рівноправ'я, а після конституції 1867 р. – за суспільне визнання. Побіч образу життя, який галицький єврей австрійської доби поділяв з неєвреями як громадянин, його життя складалося із визначених соціальних відносин, які необхідно було підтримувати; культурних процесів, які слід плекати; діяльності, в якій треба брати участь; організацій, до яких треба належати; побутових обставин, до яких треба пристосовуватися; моральних і соціальних стандартів, за якими слід жити як євреєві. Не менш важливою була нова внутрієврейська дискусія про орієнтацію на конфесію чи національність.

В залежності від особистого ставлення до громадянських і релігійних рухів люди підтримували відкритість єврейського суспільства чи повну його ізоляцію. Проблема полягала в тому, що тривалий та інтелектуальний вплив на розвиток модерних національно-єврейських політичних рухів австрійської доби мали хасидизм** і Гаскала***.

Незважаючи на те, що конфлікти з традиційними рабиністами були досить поширені в тогочасній Галичині, спротив міснагедів (мітнагдім)**** був значно слабкішим.

У найбільших центрах міснагдизму (Львів, Броди, Бучач) на поч. XIX ст. більшість населення була

хасидами. Проти австрійської влади та пов'язаної з нею Гаскали виступали галицькі міснагеди і хасиди.

Зокрема прихильники Просвітництва – маскіли***** відмовлялися від традиційного одягу й від загальної мови східноєвропейського єврейства (ідиш), вважаючи її непристойним «жаргоном». Мовою повсякденного спілкування вони рахували німецьку або польську, а літературною, поряд з ними, вважали давньоєврейську мову. Просвітники прагнули, щоб євреї ставали селянами і ремісниками, а не тільки дрібними торговцями.

Поза сумнівом, різниця між прихильниками хасидизму і Гаскали була величезною. З одного боку, збідніла дрібна буржуазія, люмпен-пролетаріат, з іншого – молода, швидка в рості середня і велика буржуазія та пов'язана з нею інтелігенція. Хасиди вважали сучасну світську освіту загрозою своїм культурним і релігійним цінностям, у той час як маскіли вбачали саме в ній основну передумову для того, щоб рівноправно діяти серед християн і реалізовувати нові економічні можливості. Для більшості хасидів капіталізація економіки, навпаки, погіршила їхній майновий стан.

Самі сприйняття хасидів та маскілів цілковито відрізнялися. Освічені євреї не вважали життя в діаспорі проблемою і дивилися на себе як на повноцінних підданих австрійського імператора. Євреї-традиціоналісти сприймали Галичину як чужу країну й щиро очікували спасіння після приходу Месії. Відомий австрійський етнолог і письменник Леопольд фон Захер-Мазох із захопленням описував «орієнтальний характер, який не знає жодного минулого, жодного майбутнього, що живе тільки чуттєвою сучасністю, блискучий дух, отой дух Соломонової мудрости і талмудичної хитрости, яскрава барвіста фантазія».

В 1830-х рр. для традиційного єврейства ситуація, на думку дослідників, дещо поліпшилася, адже офіційна влада зрозуміла, що репресіями (зокрема меморандум Йосифа Перля про цаддикізм від 1819 р.) майже 85% галицьких євреїв, які були хасидами, знищити неможливо. Водночас для поширення ідей Гаскали в різних місцевостях краю з допомогою філантропів засновували товариства для навчання ремесел, німецької і польської мов. Проти цього рішуче виступали хасиди-консерватори і рабини на чолі з Яковом Оренштайном. Конфлікт між хасидами і просвітниками призвів до того, що рабини виключали маскілів з місцевих общин і накладали на них

прокляття. З числа таких – Нахман Крохмаль, Соломон Рапопорт, Якоб Мізес.

Останні під керівництвом адвоката Еммануїла Блюменфельда в 1840 р. вирішили заснувати у Львові реформовану синагогу – «німецько-єврейський молитовний дім» (аналогічні існували вже у Тернополі і Кракові). На її відкритті 1844 р. були присутні всі достойники Львова і навіть член імператорської династії. Першим служителем у львівській синагозі став рабин із Західної Австрії Авраам Кон. Пізніше, у 1860-х рр., львівська прогресивна синагога відчинилася й для нерелігійних свят та зібрань важливих єврейських осіб. Окрім німецькомовної проповіді (від 1903 р. – польської) запровадили хорівий спів і орган. Проте інші галицькі єврейські громади практично не сприйняли такі радикальні реформи.

Ретроспективне дослідження історії єврейської освіти в Галичині в 2-й половині XIX – на початку XX ст. дозволить простежити роль і місце національного й етноконфесійного шкільництва в самовідтворенні єврейської общини та формуванні мотивацій особистості, обумовленості її загальножиттєвих постулатів.

Увесь період XIX ст. був часом розквіту ідей єврейської емансипації. Німецькі, австрійські й галицькі євреї дедалі менше давали дітям традиційну релігійну освіту, і все частіше їхні діти виявлялися «німцями Мойсеєвого віросповідання».

Протягом 1787–1806 рр. австрійські державні органи в Галичині (за посередництвом Мойсея Мендельсона з Праги був запрошений його послідовник Герц Гомберг) відкрили приблизно 100 німецько-єврейських шкіл, переважно в східній частині провінції. Хоча Г. Гомберг був переконаним прихильником ідей М. Мендельсона, йому, як свідчать джерела, не вистачало знання Талмуда і Тори, необхідного для переконування традиційних євреїв за допомогою релігійних аргументів. На поч. XIX ст. в Галичині було 107 єврейських шкіл, в яких працювало 160 учителів. Навчали німецькою мовою. В школах викладали письмо, читання, арифметику, історію, географію, німецьку і польську мови, релігію.

Одночасно за ініціативою прихильника Гаскали Арона Фрінделя у Львові було засновано вчительську

семінарію для удосконалення вчителів-євреїв. У 1806 р. всі школи були закриті через протистояння світській освіті з боку міснагедів (традиційних рабиністів) та хасидів, які сприймали обов'язкову шкільну освіту майже як примусове хрещення. Лише в 1813 р. в Тернополі (після окупації міста Росією) і в 1815 р. у Бродах були знову відкриті німецькі школи для євреїв. Саме в них поряд з єврейськими дисциплінами вивчали загальні науки. Тернопільська школа Й. Перля довгий час була єдиною світською єврейською школою в Галичині.

Незважаючи на те, що на території Австро-Угорщини склалася досить ефективна система державних шкіл, яка викликала певну недовіру в місцевого єврейства (полонізація системи освіти в Галичині наприкінці 1870-х – 1880-х рр. Призвела до появи нового покоління освічених євреїв, які стали справжніми польськими націоналістами), число дітей у них з роками поступово збільшувалося.

В середині XIX ст. в Галичині основу системи освіти єврейської молоді становили хедери. Помітну роль відігравали і маламеди, подекуди – талмуд-тора. Інших типів приватних єврейських навчальних закладів не було. Навчанням дітей займалися маламеди або книжники, які відповідно до обсягу викладання поділялися на початкові (даркере – маламдім) і другорядні (ірбув'я – меламадім). Навчальні заклади, до яких ходили єврейські діти, називалися хедерами. Головним змістом навчання в цей час було вивчення Тори, єврейської богословської літератури. Для навчання сиріт і дітей з бідних єврейських сімей створювали талмуд-тори, які утримували на кошти єврейських громад і на пожертвування заможних євреїв. Найвищу сходинку в системі єврейської освіти займали ешиботи.

Поступово з 2-ї половини XIX ст. на зміну малоосвіченим маламедам почали приходити вчителі, які мали ґрунтовну фахову підготовку; тісні хедери, в яких лише кілька десятків учнів вивчали єврейську релігійну літературу, замінили одно-, дво- і чотирикласні навчальні заклади, де вивчалися трактати Талмуду, збірники єврейського законодавства (Khaye'i Adam), практичний посібник з єврейського Закону (Shulkhan Aruch), підрядковий переклад Талмуду

(Lekakh Tov), Галаху, вислови з Псалмів, а також Агаду й Мішну.

В 1880 р. в публічних народних школах Галичини (обох її частин) і Буковини (Північної) навчалося 13 618 євреїв-хлопців та 22 864 єврейки-дівчини, в 1900 р. їхня кількість відповідно становила: 36 999 та 50 322. Одночасно відбувалася диференціація за статевою ознакою, визначення якої дозволяє глибше зрозуміти феномен єврейської освіти.

Станом на 1880 р. у Галичині налічувалося приблизно 230 000 дітей віком до 10-ти років і приблизно 180 000 – віком від 10-ти до 20-ти років. Таким чином, щороку кількість дітей шкільного віку становила приблизно 20 000 осіб. У 1890 р. кількість дітей шкільного віку становила приблизно 150 000, приблизно 25% хлопців і 40% дівчат шкільного віку відвідували школи (враховуючи, що в початковій школі було 6–8 класів). Згодом, через 10 років (якщо уявити, що у кількісних показниках вікових категорій не відбулося радикальних змін), до школи ходило вже 45% хлопців і 60% дівчат.

У своїй сукупності єврейське населення все ж дотримувалося традиційного погляду на середню та вищу освіту, від якої прямо залежала кар'єра єврейських чоловіків цей погляд був прийнятий в елітарному соціально-економічному середовищі того часу.

В останній чверті ХІХ ст. завдяки єврейським організаціям Австрії та Німеччини (Бней Брит, Єврейський альянс, Гільфсферайн тощо), підтримці Йосифа і Моріца Гіршів, барона Ротшильда в Галичині виник ряд спеціальних закладів середньої освіти. Утворений у 1894 р. Союз фонду барона Гірша в 1896 р нараховував 35 шкіл, 88 викладачів, 5439 учнів, а в 1904–1905 рр. відповідно – 208 неповних середніх і середніх навчальних закладів, 7859 учнів. Збільшувалася кількість приватних навчальних закладів та учнів у них. У 1890 р. початкову школу в Галичині відвідувала 50 291 єврейська дитина. Через 10 років кількість дітей у цих школах збільшилася до 78 466.

Матеріальне становище і проживання переважно в містах створювали євреям добрі умови для здобуття освіти. На 100 000 осіб припадало учнів середніх шкіл у середньому в 1898–1902 рр. – 37 (у християн – 24). У вищих закладах освіти Східної і Західної Галичини (у

Львівському і Краківському університетах) у 1882 р. – 151 студент (10% від загальної маси). В 1900 р. – 549 (майже 22%). У Львівській політехніці нараховувалось і у 1882 р. – 18 студентів, у 1904 р. – 143 (17% від загальної маси). З 1900 по 1910 рр. частка євреїв серед учнів середніх шкіл зросла з 19,3% до 22,6%, а серед студентів Львівського університету – з 19,7% до 27,5%. Це свідчило про значний ріст освіти серед галицьких євреїв.

Таким чином, на прикладі розвитку і функціонування єврейської системи освіти в Галичині в 2-й половині XIX – на початку XX ст. простежується тенденція піднесення єврейського шкільництва як важливого чинника самовідтворення єврейських громад в умовах діаспори та політики віденського уряду.

Радикальний злам революцій 1848 р., боротьба між федералізмом і централізацією, зрештою крах лібералізму та становлення національно орієнтованої інтелігенції народів Габсбурзької монархії спричинили й політизацію партійно-політичного спектра галицького єврейства. Багатоманітність соціальних інтересів зумовлювало виникнення в Галичині різних єврейських національних рухів і політичних партій кін. XIX – поч. XX ст. Діячі цих організацій були носіями погано взаємопов'язаних одна з одною політичних культур, мали різну соціально-економічну основу і різноманітний політичний досвід. Сучасники згадували, що «політично єврейський елемент був важливою підпорою австрійського уряду. Звичайний єврей ще й зараз, подібно до селянина, налаштований до цісаря, натомість єврей освічений, який гордо називав себе німцем і кокетував з німецькими ідеалами, тепер так само кокетує з ідеями польськими».

Модернізуючи політичний устрій та культурно-освітню систему, офіційний Відень сподівався виховати лояльних підданих і консолідувати державу на підставі німецькомовної «європеїзованої» культури (ще на початку 1840-х рр. державною мовою Австро-Угорщини була латина), спільної для всіх частин дуалістичної імперії.

Більшість євреїв, мешканців містечок і сіл і значна частина міських євреїв перебували під впливом ортодоксів-хасидів, які рішуче виступали за збереження старого єврейського укладу. Їм протистояли прихильники просвітництва, молода єврейська

інтелігенція, схильна до реформованого юдаїзму й асиміляції. Останні 1869 р. заснували товариство «Шомер Ізраель», яке пропагувало в Галичині ідеї німецької Гаскали. У відповідь ортодокси-хасиди заснували союз «Махсіке хадат» – для протидії поширенню просвітницьких ідей серед галицького єврейства.

Початком національно-єврейського руху стало заснування в 1883 р. львівського товариства «Мікра Кодеш» (з 1889 р. – «Ціон»). Згодом у всіх більших містах Галичини були створені схожі товариства: в 1887 р. «Шохре Тошіа» у Стрию, «Га-іврит» в Дрогобичі, Станіславі, Тарнові й Коломиї. Усі ці організації боролися з одного боку, за те, щоб уже наполовину засимільована молодь знову повернулася до єврейської історії та єврейської мови, з іншої – за просвіту найортодоксальніших представників єврейства. Позбавлені батьківщини і державности майже дві тисячі років, на відміну поляків і українців, вони не мали державницьких устремлінь на цій території, а для релігійної традиції та сіоністичної ідеї критерій «територія» досягав рівня універсального ідеалу. Для єврейського почуття ідентичности батьківщина й державність були не те що неважливі – просто більше символи, аніж живі спогади.

Галицькі сіоністи не ставили виразних політичних завдань, їхньою головною метою була боротьба за збереження єврейської національної ідентичности, а ідеалом – утворення Єврейської держави в Палестині чи Уганді. Сіонізм і більшість буржуазного «націонал-єврейства» вважали варіантами одного і того ж руху. Їхні представники вважали різницю між ними не принциповою та вбачали у ній лише суперництво між віденськими і львівськими організаціями.

В програмі «Єврейської національної партії Галичини», заснованої в 1893 р., знайшли своє відображення дві тенденції: пропонувалося і створення єврейської держави у Палестині, і захист політичних, соціальних та економічних інтересів євреїв у Галичині. Свій вплив на маси сіоністи посилити в 2-й половині 90-х рр. XIX ст. після виходу в світ розвідки віденського журналіста Теодора Герцля «Єврейська держава». Ідеї Т. Герцля енергійно пропагували діячі товариства «Ахавот Ціон» задля єврейської еміграції до Палестини.

В 1898 р. після другого сіоністського конгресу в Галичині виникли три партійно-політичні осередки: краківський, станіславський і львівський. Разом з іншими регіональними осередками вони творили одну спільну австро-угорську організацію, яка активно боролася за депутатські місця в райхсраті та місцевих органах влади, за єврейське національне представництво в райхсраті і Галицькому крайовому сеймі.

В умовах швидкого зростання національної свідомости народів Австро-Угорщини, загострення міжнаціональних суперечностей роль «поляків Мойсеєвого віросповідання» дедалі менше влаштовувала галицьке єврейство. Вже в ході кампанії за виборчу реформу восени 1905 – взимку 1906 рр. австрійські сіоністи та націонал-сіоністи висунули вимогу національного представництва євреїв у парламенті і сеймах, галицькі євреї підтримали цю вимогу на численних зборах і мітингах.

На виборах 1907 р. сіоністи на чолі з Адольфом Штандом й Натаном Бірмбаумом провели в австрійський парламент 4 депутатів (від Галичини – А. Штандт, А. Маллер, Г. Габель; від Буковини – В. Штраухер), а 1911 р. – жодного, хоча кількість тих, хто голосував за них, залишилася практично незмінною (32 000 осіб).

Проте сіонізм так і не став панівним, як його протилежність – асиміляторство. Всі єврейські депутати утворили єдиний парламентський клуб, до якого приєдналися від соціалістів Г. Діаманд і А. Ліберман, від асиміляторів – Н. Левенштайн. Часто єврейські діячі в райхсраті виступали з представниками української громадськості в ході парламентських дебатів з питань внутрішньої та зовнішньої політики уряду, добиваючись певних успіхів. З десяти єврейських періодичних видань у Галичині (не враховуючи релігійні й соціалістичні) в 1908 р. тільки одне пропагувало ідеї асиміляції євреїв поляками. А загалом переважали консервативні настрої. Значною перешкодою асиміляції була й належність більшості галицьких євреїв до релігійно-містичного руху хасидів.

Одночасно з поширенням і формуванням сіоністських організацій ішов процес зміцнення єврейського робітничого руху. В 90-х рр. XIX ст. у Львові, Дрогобичі, Стрию виникли робітничі гуртки «Світ»,

«Рівність», «Братство», в яких євреї-робітники брали активну участь. Вони й виступили ініціаторами створення у 1894 р. організації «Пролетаріат», метою якої була «політична просвіта робітників».

У 1897 р. на конгресі Польської соціал-демократичної партії Галичини в Перемишлі було висунуто ідею створення самостійної єврейської робітничої партії Галичини. Дослідник Я. Хонігсман зазначав, що проти сепаратистів та їхніх пропозицій енергійно боролися Г. Діаманд, С. Хекерт та ін. Їх підтримала більшість керівників ПСДП Галичини, однак поштовхом до створення такої партії послужило виникнення в 1897 р. у Вільнюсі Загального єврейського робітничого союзу («Бунд»). Нова організація зокрема завоювала ряд організаційних об'єднань єврейських робітників краю.

Економічна криза 1900–1903 рр. сприяла активізації діяльності єврейських робітничих об'єднань. 1 травня 1905 р. євреї-робітники Львова, Станіслава, Дрогобича, Борислава, Коломиї та інших міст організували мітинги і демонстрації з політичними вимогами. Вони вимагали створення самостійної єврейської соціалістичної партії, окремої національної курії для євреїв. У червні 1906 р. у Львові був скликаний Конгрес єврейських робітничих організацій Галичини, який після тривалої дискусії оголосив про створення Єврейської соціалістичної партії Галичини (яка згодом увійшла до складу ПСДП Галичини на правах автономної секції). Партійними лідерами було обрано Г. Гросмана й А. Мозлера.

З початком ХХ ст. і до Першої світової війни включно певний політичний вплив мали незначні сіоністські організації, групи асиміляторів польської орієнтації – студентське «Об'єднання», «Союз імені Берка Йоселевича», «Єврейське товариство незалежних». Виникали й інші національні єврейські партії, такі як «Єврейська демократична партія» (1900) і «Єврейська народна партія» (1902), які не мали сіоністичної орієнтації.

Другим значним національним єврейським політичним рухом поряд з «Єврейською національною партією Галичини» був соціал-демократичний. Зокрема в 1891 р. у Львові був заснований робітничий союз «Яд Хазака» (керівник – Моріц Єгер), у 1896 р. – «Брідерলেখайт» у Кракові, Перемишлі і Станіславі. Ці союзи вважали себе частинами «Галицької соціал-

демократичної партії». Політичну співпрацю з поляками пропагувала створена в 1882 р. організація «Агудат ахім» («Союз братів»). Метою її завдання стала не зміна єврейських традицій і культури, а їхнє включення в національну самобутню польську спільність. Друкованим органом ПСДП Галичини був часопис «Сила». Його редактором був Нафталі Тельц. З галицькими соціал-демократами активно співпрацювали Самуель Гекер, Генріх Крушинський, Леон Вайнбергер, Артур Гольдман, Герман Діаманд та ін.

Як і політика, так і мистецтво та культурне життя також ставали на шлях асиміляції. Після смерті Велвля (Вольфа) Збаражера в 1883 р. упродовж цілого покоління не знайшлося авторів, які писали б єврейськими мовами. Лишень через два десятиліття з'явилися ідишитські автори – Йосиф Леві, Мордехай Гебіртіг, Яків Мести, які все ж таки перебували під сильним впливом віденської богеми «Fin-de-siacle». Їхня відмінна риса – вживання величезної кількості германізмів.

З другої половини ХІХ ст. асиміляційні процеси стали досить популярними поміж єврейської еліти: відомі єврейські письменники Галичини стали писати німецькою чи польською. До когорти таких відносять Юліяна Тувіма, Юзефа Вітліна, Бруно Шульца, Карла Еміля Францоza, які певною мірою апелювали до Галичини як поняття наднаціонального і міфічного (так званий «Ostgalizienmythos»). Терени Галичини та Буковини збагатили світову літературу такими іменами, як Карл Еміль Француз, Леопольд фон Захер-Мазох, Манес Шпербер, Сома Моргенштерн, Роза Ауслендер, Пауль Целян та багато інших. Сюжети, тематика, колорит їхніх прозових творів нерідко визначають особливості життя автентичного населення цих країв – українських селян. У багатьох віршах всесвітньознаних поетів Пауля Целяна та Рози Ауслендер пульсує життя їхньої малої вітчизни – Буковини. Твори перелічених авторів часто віддзеркалюють і віджилий світ східноєврейського «штетлю».

До таких авторів належить і уродженець міста Бродів, що на Львівщині, відомий австрійський письменник Йозеф Рот (1894–1939). У його творах описані атмосфера кордону так званої «Прабатьківщини» («Urheimat»), зіткнення слов'янського, німецького, єврейського етносів, змішування чужих мов, звичаїв, релігій у Галичині. Така справжня й уявна екзотика

здобула галицьким землям славу такого собі «Дикого Заходу» Габсбурзької монархії.

Відомий роман Й. Рота «Марш Радецького» (1932) дає змогу простежити тісний зв'язок зовнішнього, художньо-географічного та внутрішнього, душевного простору – феномен, що має вагоме естетичне навантаження, є своєрідною домінантою у витворенні просторових структур роману. Посилене риторичне навантаження, притаманне художнім просторовим структурам, – одна з рис, що характеризують епоху модернізму. Периферійний світ стає основою творів письменника, у ньому живе багато персонажів романів та оповідань автора. Їхні долі, детерміновані периферійністю, сприймаються «центровою» свідомістю як надзвичайні, сам їхній світ акцептується як неіснуючий, гротесковий.

Значного суспільного звучання проблемі взаємин євреїв і неєвреїв у Галичині надав український письменник і науковець Іван Франко. Вважаючи юдейську тематику актуальною, він торкався її в багатьох творах різних жанрів. Це й рецензія на «енциклопедію юдаїки», п'єсу Г. Зудермана «Загибель Содоми» і наукові розвідки й публіцистичні статті – «Семітизм і антисемітизм у Галичині», «Жидівська держава», «Мої знайомі жиди».

В них – ставлення І.Франка до єврейського питання, його актуальних проблем, його позиція щодо літопису українсько-єврейських зв'язків. Зокрема у своїй «Студії над українськими народними піснями», присвяченій народній творчості часів Хмельниччини, він окремо зупинився на праці єврейського історика Натана Ганновера. Останній тенденційно і перекручено подав відомості про нібито страшні погроми євреїв під час Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. під керівництвом гетьмана Б. Хмельницького. Прочитавши уривок з його книжки «Яван Мецула» (Венеція, 1653), І. Франко правильно вважав, що тут «мале зерно історичної правди», а в ній «більше фантазії», написаної «більше в біблійнім стилі».

Справжній виклик Габсбургам та народам клаптикової монархії кинули воєнні події 1914 р., що призвели до падіння Австро-Угорщини. Внаслідок військових операцій 1914–1918 рр. звичний уклад громадського, економічного і культурного життя галицьких євреїв було перервано. Війна зруйнувала традиційний спосіб життя єврейства, підсиливши в ньому як асиміляційні

процеси, так і національні рухи. Єврейство почувалося вкрай розгубленим: у Галичині було розпочато загальний призов до австро-угорської армії, і поміж призваними було понад 300 офіцерів-євреїв. Утікачі втікали до Угорщини, Богемії, Моравії, Верхньої Австрії. Серед галицьких утікачів було багато асимільованих «поляків Мойсеєвої віри», які згодом вступали до польських легіонів Ю. Пілсудського.

Австрійська влада вміло використовувала настрої єврейського населення і не шкодувала коштів і засобів для антиросійської пропаганди, складником якої було висвітлення безправного становища євреїв зокрема в Росії. Війну з Росією єврейська інтелігенція Галичини сприймала як боротьбу цивілізованої країни з «азійським деспотизмом», «країною погромів». Про це промовисто свідчить і текст відозви Єврейської національної партії Буковини, яку поширювали восени 1914 р. в Галичині: «... ненависні Москалі оголосили нашій дорогій вітчизні війну. Ми, австрійські євреї, які користуються під скіпетром великодушного і справедливого цісаря усіма громадянськими політичними правами та свободою, натхненно вирушаємо на війну з метою боронити нашу дорогу вітчизну ... В цій боротьбі й ми, євреї, боремося за плоди тисячолітньої культурної праці, в якій наші батьки на Заході та Півдні Європи старанно брали участь, і ми, євреї, боремося з азійським деспотизмом, поневоленням народів ...». На території Галичини російська влада встановлювала Тимчасове генерал-губернаторство на чолі з генерал-губернатором графом А.Бобринським. Згідно з наказом російської влади всіх євреїв було звільнено з державних та приватних установ регіону.

Вступ російських військ на територію Галичини супроводжувався численними пограбуваннями і погромами, знущаннями й убивствами цивільного єврейського населення. Зі спогадів С. Ан-ського відомо, що «пограбуванням було піддано всі міста після захоплення їх росіянами. Козаки грабували все (...), але так як грабункам піддавалися більше всього крамниці, то фактичного постраждали головним чином євреї». Було сплюндровано, пограбовано та знищено сотні синагог і єврейських молитовних домів. Десятки тисяч галицьких євреїв рятувалися від наступаючих російських військ утечами в центральні та західні регіони Австро-Угорщини в пошуках кращого

застосування професійних кваліфікацій, захисту сімей від фізичного знищення і матеріального зuboжіння.

Лише до Відня під час Першої світової війни прибуло 36 000 євреїв-утікачів з Галичини і Буковини. Загалом за офіційною статистикою зі Східної Галичини вимушено емігрувало приблизно 400 000 євреїв (тобто майже половина всього галицького єврейства).

Сучасники писали про Галичину, окуповану російськими військами: «З міст утікали всі більш-менш заможні та інтелігентні люди. Залишилась біднота, яка живе з дня на день, переважно помираючи з голоду». Згідно з розпорядженням верховного головнокомандувача російської армії «найзаможніших і тих, хто посідає суспільні чи інші посади євреїв ... брати в заручники й утримувати під вартою як злочинців». Євреїв-заручників окупаційна влада трактувала як «відповідальних за всі насильства над цивільним населенням за намовою євреїв».

Відповідно до розпорядження верховного головнокомандувача російської армії великого князя Ніколая Ніколайовича та головнокомандувача Південно-Західним фронтом генерала Н.І. Іванова євреям забороняли в'їжджати та виїжджати з Галичини і вільно пересуватися у межах усієї території. На початку 1915 р. розпочалися масові висилки євреїв з Галичини.

Євреїв Галичини висилали із зони воєнних дій до Полтавської, Могилівської, Чернігівської, Таврійської губерній в Україні або до Пензенської чи Єнісейської – в Росії. Насильній висилці підлягало все єврейське населення, яке проживало в різних містах та містечках регіону: від немовлят до старців. Архівні документи свідчать, що євреям-виселенцям не надавали ані грошей на переселення, ні транспорту, і часто їх гнали пішки з одного населеного пункту в інший. Командування російської армії досить часто звинувачувало євреїв у шпигунстві на користь ворога, скуповуванні хліба, спекуляції продуктами першої необхідності та в інших ворожих діях.

Воєнні дії послабили діяльність єврейських політичних партій і кагалів. Єврейська соціалістична партія, Поалей-Ціон, Бунд солідаризувалися з ПСДП і ППС, підтримуючи політику австрійського уряду. Єврейські асимілятори в декларації від 10 червня 1915 р.

висловлювалися за активну підтримку «Польського кола», заявляючи, що «у звільненій Польщі бачать шлях до вирішення єврейського питання», повного зрівняння прав євреїв нарівні з християнами. Саме тому вони із задоволенням сприйняли послання імператора Карла I в жовтні 1916 р. про його наміри перетворити Галичину на «автономний польський край».

З початком літа 1917 р. до Галичини повернулися полонені євреї й утікачі з Росії, які принесли антивоєнні настрої та зневагу до влади, нав'язані російськими революціями – Лютневою та Жовтневою. Загроза соціальної революції зробила актуальними масові виступи й антивоєнні мітинги проти диктатури Габсбургів, за припинення війни. В цих виступах брали участь і діячі ЄСДП на чолі з І. Блюмом, С. Лівшицем та ин. У вересні 1917 р. відбулася перша воєнна конференція ЄСДП, яка вимагала надання євреям повної національно-культурної автономії. В грудні 1917 р., в січні та лютому 1918 р. у Львові, Станіславі, Дрогобичі, Стрию, Коломиї та інших містах краю єврейські робітники проводили демонстрації і мітинги з вимогами припинити воєнні дії, запровадити восьмигодинний робочий день, а також хліба робітникам і землі селянам, встановлення республіки, повної свободи українського і польського народів, культурно-національної автономії.

Навесні 1918 р. в зв'язку з посиленням відцентрових тенденцій в Австро-Угорській імперії та намірами польських політичних сил при потуранні австрійського уряду приєднати всю Галичину до відновлюваної Польщі, обстановка в краї почала загострюватись. Остаточне падіння Габсбургів у жовтні 1918 р. дало поштовх до утвердження національної державности народів імперії й зокрема активізації східногалицького єврейства. 18–19 жовтня 1918 р. конференція ЄСДП за участю представників Бунду рішуче виступила за надання євреям у новоутворених Українській і Польській державах усіх політичних і громадянських прав.

Як бачимо, кінець XIX – початок XX століття – непроста доба в житті галицького єврейства. До того ж у 1881–1914 рр. зі Східної Європи емігрувало приблизно три мільйони євреїв (особливо цей потік посилювався після погромів 1904–1905 рр. у Росії). Дві третини емігрантів направилися до США, решта

опинилася в Канаді, Аргентині, Південній Африці, Англії й зовсім невелика частина – в Палестині.

Паралельно з еміграцією йшла асиміляція: молодь шукала нові шляхи і знаходила їх на ниві чужих культур. Це стає зрозумілим, коли взяти до уваги те, що етнічна ідентичність людей виражена в суб'єктивному символічному (знаковому) використанні будь-якого аспекту культури з метою відрізнити себе від інших груп. Саме тому євреї є етнічною групою, яка добре адаптована до життя в іншій культурі, зберігаючи при цьому свою ідентичність. Особливості кризи, яку переживала єврейська культура в ХІХ–ХХ ст., полягали в її усвідомленні. На відміну від трагедій і катастроф минулого, в яких сучасники вбачали лише нещастя, у бідах останніх століть єврейські мудреці бачили промінь надії на те, що кризу буде подолано й настане відродження.

Про це свідчить низка спроб виходу з кризи та подолання руїни, зокрема поширення ідей хасидизму, мусар, Гаскалі. Давні єврейські громади Галичини розмивалися одночасно ізсередини та ззовні. Криза економіки та побуту, дезінтеграція традиційної культури – все це настільки очевидне, що ламентатії на цю тему вже стали загальноприйнятими.

Культурне обличчя галицького єврейства цього часу являло собою своєрідний «айсберг», у якому поміж східноєвропейськими рисами були заховані єврейські цінності та ментальність. У культурній діяльності асимільованих євреїв на ниві європейської цивілізації чітко простежувалися дві взаємопов'язані тенденції, закорінені в духовних джерелах юдаїзму – виправлення і відтворення світу.

* Відомості про набори чоловіків до армії на підставі загальної військової повинності з дозволом викупу й заступництва.

** Хасидизм – релігійний напрямок в юдаїзмі, який з'явився у ХVІІІ ст. на Поділлі та Волині, засновником якого був Ізраель Бен Еліезер (БЕШТ). Хасиди, прихильники цього напрямку, надають особливого значення молитовному екстазові, співу, спільним трапезам. Духовні лідери Хасидизму – «цадики»

(праведники) вважаються сакральними особистостями, на яких сходить «шхіна»(Господня присутність).

*** Гаскала – івр. «просвіта», єврейський просвітницький рух, який виник у 2-й половині XVIII ст. Його засновником вважається М. Мендельсон. Гаскала виражала прагнення політичної та громадської емансипації євреїв, їхньої громадянської рівноправності з населенням, яке їх оточує.

**** Міснагеди (ідиш), мітнагдім (івр.) – ідейні противники хасидського руху.

***** Масіли – прихильники Гаскали.

